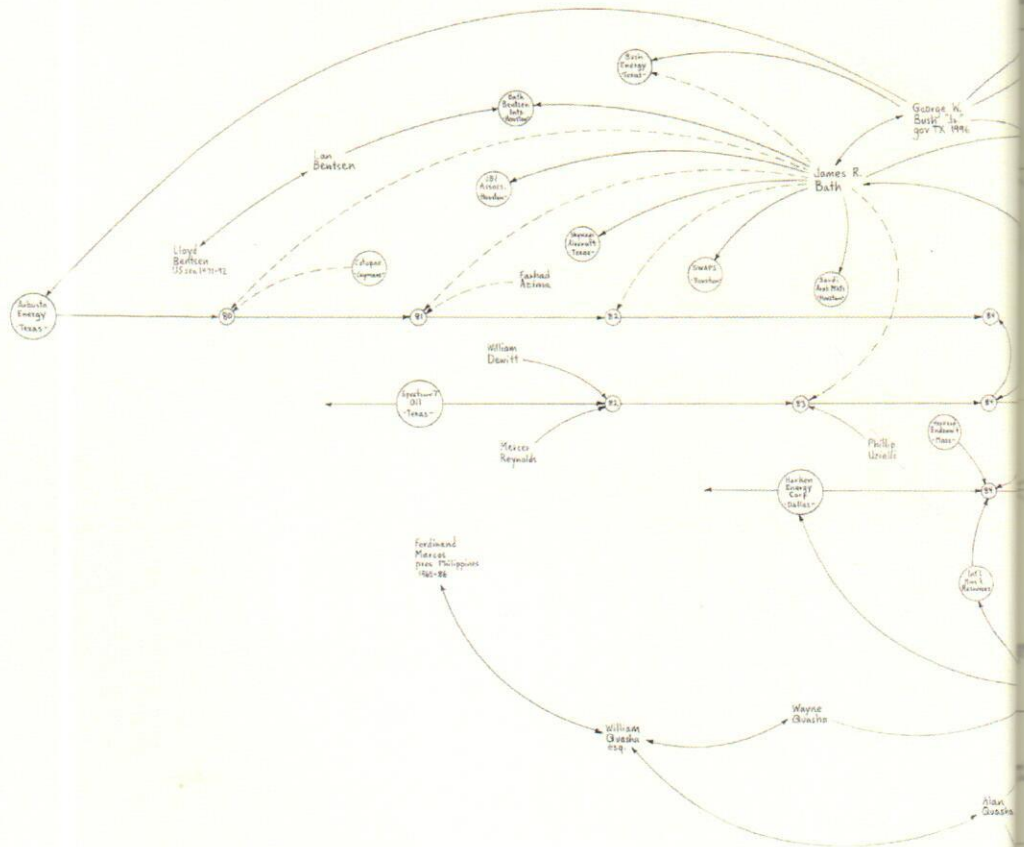

Bojana Matejić

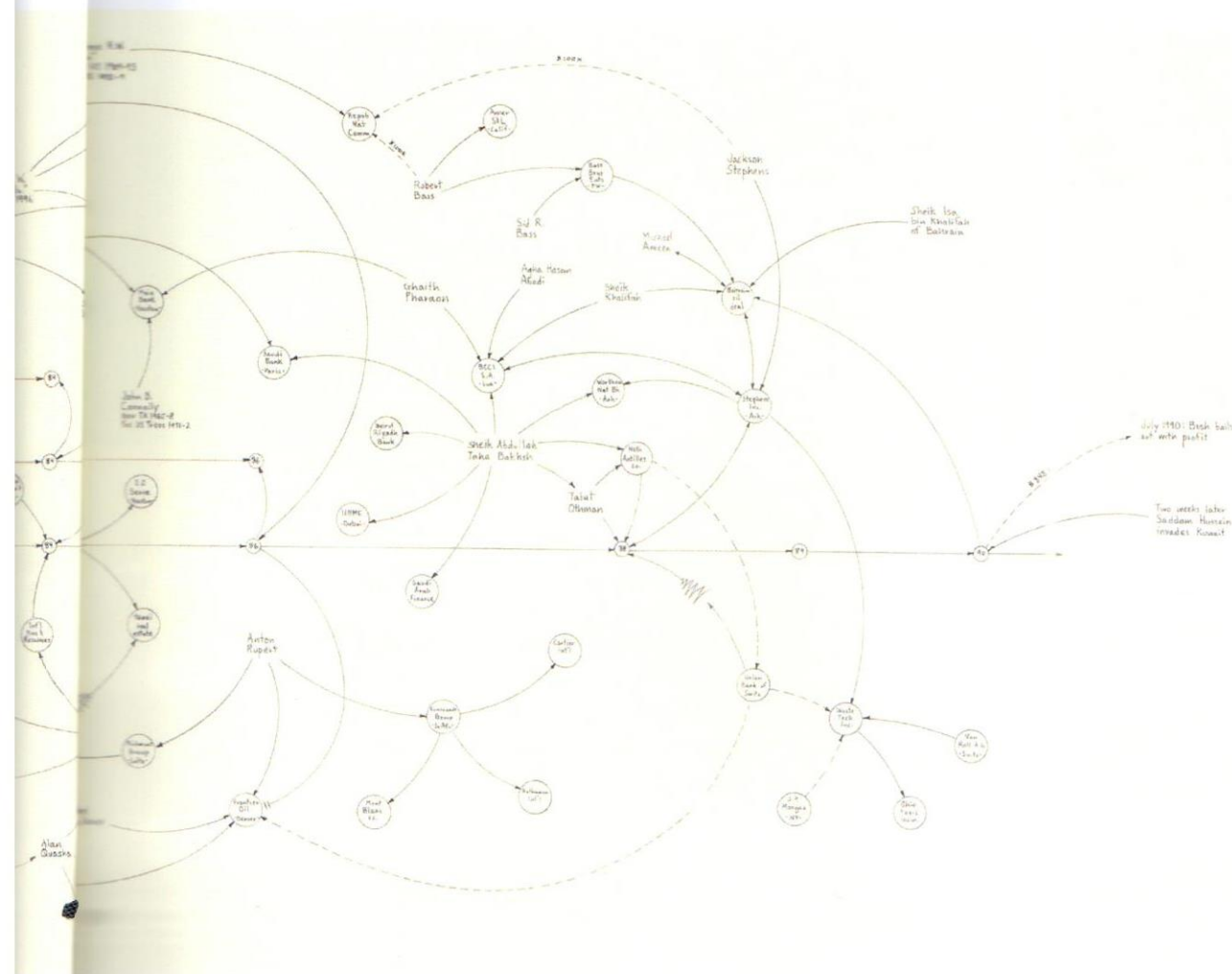
Estetika podataka u doba semiokapitalizma: Strategije i taktike prekida

George W. Bush, Hawken Energy and
Jackson Stephens c.1979-80
5th Version
ML © 1998

Novomedijski radovi estetike podataka demonstriraju kritiku informacijskog odnosno finansijskog kapitalizma, iako su oni proizvod same te logike. Može se reći da jedna od vodećih odlika novomedijske umetničke prakse estetike podataka leži upravo u strateškim i taktičkim, privremenim ometanjima, ili prekidima mreže moći globalnog kapitala.

Mark Lombardi, George W. Bush, Harken Energy and Jackson Stephens, ca 1979-90, 1999.

Nemački konceptualni umetnik Hans Hake (Hans Haacke) izveo je 1971. godine rad „Shapolsky et. al. Manhattan Real Estate Holdings sistem u realnom vremenu, od 1. maja“ (*Shapolsky et. al. Manhattan Real Estate Holdings, a Real-Time System, as of May 1*). Rad obuhvata 142 fotografije stambenih zgrada u Njujorku, dve mape Njujorka Donji Ist Sajd i Harlem (sa obeleženim posedom) i šest dijagrama koji dokumentuju poslovne veze grupe zemljoposjednika nekretnina između 1951. i 1971. za koje je postojala sumnja da se bave ilegalnim poslovima. Dve godine kasnije je američki konceptualni umetnik Gordon Mata Klark (Gordon Matta-Clark) kupio petnaest parcela u Njujorku, četrnaest u Kvinsu i jednu na Stejt Ajlendu. Specifičnost ovih parcela je što je reč o površinama koje nisu ispunjavale uslove interesa trgovine nekretninama. Te „beskorisne“ prostore je grad Njujork prodavao na aukciji po ceni između dvadeset pet i sedamdeset pet dolara po parceli. Kolekciju „nedrživih“ nekretnina Gordon Mata Klark je počeo da dokumentuje u svom istraživanju „Stvarne pozicije – lažna imanja: Blok 3398“ (*Reality Position – Fake Estates: Block 3398, Lot 116*) 1973. godine, foto-kolažima, sertifikatima i mapama.¹ Procesom dokumentovanja on je, poput Hakea, pokušao da učini stanje sivih ili nevidljivih zona u datim procesima gotovo faktički vidljivim, a to su anomalije i kontradikcije značenja i monetarne vrednosti gradskog zemljišnog poseda. Na tragu ove perspektive konceptualnih radova, od 1994. Mark Lombardi produkuje crteže-mape „Narativne strukture“ (*Narrative Structures*), koji dokumentuju mehanizme upotrebe i zloupotrebe moći u globalnoj političkoj ekonomiji to jest mreže transakcija korporativnih politika, banaka, finansijskog sektora.² Lombardi

preuzima ulogu „arhitekta znanja“, ali ne u cilju pukog nabiranja činjenica, već preusmeravanja, suočavanja i preoblikovanja informacija kao sredstva političkog, odnosno aktivističkog delovanja. Lora Kargan (Laura Kurgan) izrađuje privremeni interfejs 2000. godine namenjen praćenju i prezentovanju promena deviznih kurseva dolara, eura i jena u radu „Globalni sat br.1“ (*Global Clock No. 1*). Upotrebom *Reuters data feeda*, sat vizualizuje promene u tržišnoj vrednosti tokom najgušćih petominutnih perioda trgovačke aktivnosti od poslednjeg radnog dana 1999. do prvog dana 2000.³ Vladan Joler koristi mrežne topologije i metode istraživanja, kao i brojne tehnike, strategije i taktike vizualizacije podataka različitih aspekata internet privatnosti i (ne)transparentnosti. U radu „Fejsbuk algoritamska fabrika“ (*Facebook Algorithmic Factory*, 2016), Joler se bavi mapiranjem i vizuelizacijom kompleksnih i nevidljivih procesa eksploatacije koji stoje iza jedne od najdominantnijih društvenih mreža.⁴ Trevor Paglen (Trevor Paglen) je 2006. godine objavio mapu tajnih letova CIA-e između 2001. i 2006. godine. tehnikama vizuelizacije tajnog programa internacionalnih transfera zatvorenika u strane zemlje, gde su bili ispitivani ili mučeni. Mapu je postavio na veliki prometni bilbord u Los Anđelesu, što je izazvalo hitnu reakciju FBI-ja, koji je ubrzo uklonio mapu. FBI je isuviše kasno reagovao, jer je sadržaj u međuvremenu bio objavljen na televiziji...

Ono što je zajedničko svim ovim tendencijama u svetu umetnosti jeste: (1) rad sa podacima – estetika podataka, i (2) ukrštanje (novomedijskog) aktivizma, novih tehnologija, nauke, umetnosti, kritičke teorije i teorije umetnosti, društvene participacije i kritičkih pedagogija. Delatnost umetnika se u ovakvim praksama približava modalitetima rada militantnih istraživač/ica. Tendencije *estetike podataka*⁵ bile su najavljene, međutim, i pre pojave konceptualne umetnosti. „Veliko staklo“ Marsela Dišana (*The Large Glass*, 1915–1923), kao i mnoga druga Dišanova dela iz tog razdoblja koja postavljaju slikarstvo tj. likovne umetnosti u službu uma, sadrže obilje beležaka i podataka. Skup informacija prati staklo i podrazumeva integralni podjednako važan deo rada uz samu vizuelnu građu. Dišan je anticipirao estetiku dijagramske slike/estetike podataka radom „Mreža prepreka“ (*Réseaux de stoppages*) (1914), čija kompozicija evocira rizomatsku predstavu električnih vodova. Ta promena paradigme postaje vidljivija s nadilaženjem modernističkog meta jezika, koji je bio zasnovan na suprotstavljanju umetnosti i istraživanja.⁶

3 Rita Raley, *Tactical Media*, London–Minneapolis, University of Minnesota Press, 2009, 109.

4 Cf. <https://labs.rs/en/facebook-algorithmic-factory-immaterial-labor-and-data-harvesting/> (pristupljeno 13. 01. 2023. 5:53 PM)

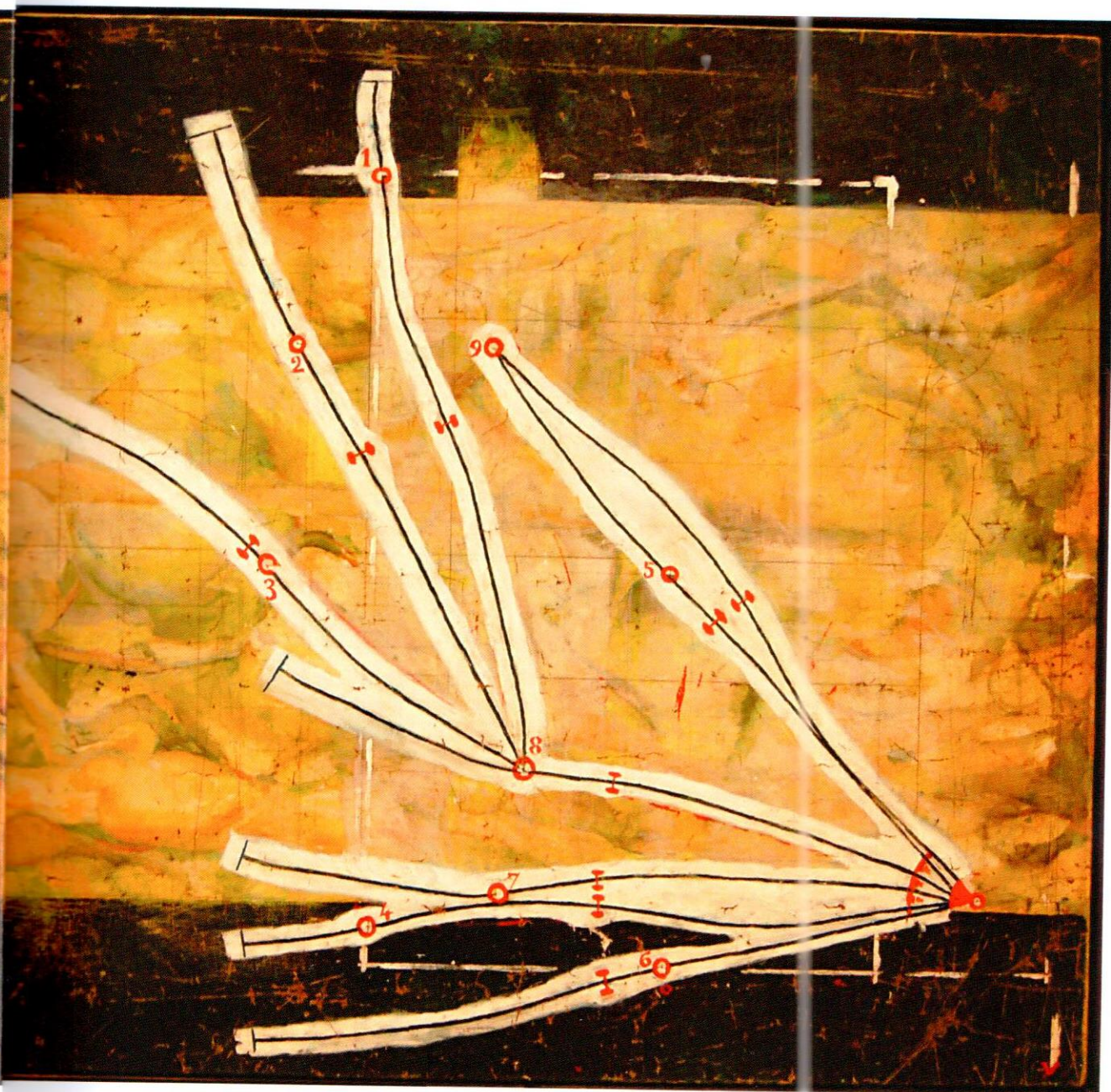
5 Stephen Wright, *Dataesthetics. How to do things with data*, Zagreb, Arkzin, 2006, 97.

6 *Ibid.*, 100.

1 Robert Hobbs, *Mark Lombardi. Global Networks*. New York, Independent Curator International, 2003, 19.
2 *Ibid.*, 19.

Marsel Dišan,
Mreža prepreka
(Réseaux des stoppages), 1914.

Estetika podataka kao kulturna logika semiokapitalizma

Upotreba podataka u savremenoj umetnosti neodvojiva je od razumevanja konsolidacije režima biomoći, odnosno tehnika i mehanizama bio- i nekropolitičke kontrole, te društava kontrole.⁷ Funkcija dokumenata: podataka, mapa, kartografskih praksi, fotografije u estetici podataka po-

⁷ Cf. Gilles Deleuze, „Postscript on the Societies of Control”, *October*, Vol. 59, 1992, 3–7.

litički je subverzivna i diverziona, jer je reč o mapiranju nevidljivih režima tokova/distribucije informacijske moći, najčešće taktičkom uporebom tehnologija i medija društvenog nadziranja i kontrole. Savremene tehnologije nadzora i kontrole informacijskog društva⁸ počinju da jačaju devedesetih godina prošlog veka poput *workstation* monitora, bedževa za radijsko praćenje do GPS uređaja. Nakon 11. septembra 2001, DARPA (*Defense Advances Research Projects Agency*) razvija „Totalnu informacijsku svest“ (*Total Information Awareness*), program koji eksploatiše funkcije nadzora od tehnologija izvlačenja dokaza i otkrivanja

⁸ Lev Manovich, „How to Represent Information Society?“, in: Miltos Manetas, *Paintings from Contemporary Life*, Milan: Johan & Levi Editore, 2009. Lev Manovich, „The Shape of Information“ http://manovich.net/content/04-projects/045-the-shape-of-information/42_article_2005.pdf (pristupljeno: 15. 01. 2023, 15:10 PM) Cf. Paul Virilio, *The Information Bomb*, London – New York, Verso, 2005.

veza, preko ljudskih identifikacijskih kodova na daljinu, do transjezičkih detekcija informacija.⁹

Pojava estetike podataka ide podruku s razvojem globalnog kapitalizma na Zapadu. Od 17. veka kartografija i različite tehnike mapiranja bile su usko povezane s vojnom praksom, razvojem trgovine i teritorijalnim planiranjem. Ovladavanje teritorijama bilo je moguće sa otkrivanjem geografskih širina i dužina. S pojavom racionalne države razvijaju se različita grafička sredstva kao jedne od komponenti u sklopu oruđa biotehnoške kontrole. U 19. veku pojavljuju se krivulje smrti (1828), piramide starosti (1874), kartogrami (1882), zatim grafička statistika kontrole društva. Od sredine dvadesetog veka, s razvojem numeričkih mašina razvijaju se programi za obradu podataka koji postaju oruđe normalizacije i standardizacije ekonomske politike.¹⁰ S prelazom sa disciplinarnog društva na društva kontrole menja se i fizionomija estetike podataka. Kontura ove nove mrežne kulture može se ocrtati ukoliko se ona sagleda kao kulturna logika semiokapitalizma.

Deljenje podataka i stvaranje *otvorenog koda* od 1990-ih se pojavilo kao efekat pobjede semiokapitalizma. Franco Bifo Berardi je definisao semiokapital kao kapital koji se formira u obliku semiotičkih artefakata bez materijalizacije.¹¹ Prema Gatariju, semio-robu čine materijalni aspekti semiotičkog, afektivnog i produktivnog. Informacione tehnologije jesu a-označavajuće delovi znakova čija produkcija i prolaz kroz digitalne mreže jesu slični signalima koji su prilagođeni kvazimaterijalnim tokovima njihovih sredina. Oni izazivaju,

aktiviraju i deluju u ravni sa automatizovanim procesima razmene informacija i nije im potrebna reprezentacijska dimenzija. Gatari i Berardi brane sličnu tezu o komunikacionim asamblazima koji sažimaju kognitivni rad i kapitalističku eksploataciju njegovog sadržaja. Materijali koji se transformišu simulirani su digitalnim sekvencama. Produktivni rad odnosno rad koji proizvodi vrednost sastoji se u pokretanju simulacija koje se kasnije transformišu u aktualnu materiju preko kompjuterskih mašina. U temporalnoj kvalifikaciji ovakvih procesa, rad nema rezidualni ostatak-materijalnost, već je reč o mentalnom radu na apstraktnim kodovima i znakovima, radu sa znanjem. Fleksibilnost, fluidnost i kreativnost jesu prerogativi semiokapitalizma. U net ekonomiji fleksibilnost se pokazuje kao forma fraktalizacije rada. Proces fraktalizacije podrazumeva modularnu i rekombinantnu fragmentaciju vremena i aktivnosti. Radnik/ca, umetnik/ca se u ovakvim procesima pojavljuje kao razmenljivi proizvođači/ce mikroframenata rekombinantne semioze koja se integriše u kontinuirani fluks interneta. Radnik/ca je plaćena samo za povremene, trenutne usluge. Vreme rada je fragmentisano i celularizovano.¹² Po Bifou, rad u semiokapitalizmu postaje celularna aktivnost: produkcija je semiotička, prekarano zaposleni kognitivni radnici/ce moraju imati određene sposobnosti i kvalifikacije koje potencijalno mogu jedan specifični semiotički segment da dovedu u odnos sa beskonačno mnogo drugih semiotičkih fragmenata u cilju akumulacije semiokapitala.¹³ Zvono mobilnog telefona podseća radnika/cu da treba da rekonektuje njegovo: njeno apstraktno vreme i retikularni fluks. Semiokapital je delimičan, kombinovan i rekombinovan, te zavi-

san od digitalnih mreža. Prema Gatariju, postindustrijski kapitalizam sve više teži decentralizaciji mesta i mreža moći, udaljavajući se od struktura koje proizvode dobra i usluge (nematerijalni rad) ka strukturama koje proizvode znakove, sintakse, kodove i subjektivnost. Proces produkcije u semiokapitalizmu je dematerijalizovan. Maurizio Lazzarato (Maurizio Lazzarato) piše o nematerijalnom radu kao o radu koji proizvodi informacioni sadržaj robe, to jest aktivnosti koje se u prvi mah ne mogu prepoznati kao „rad“, jer rad uključuje definisanje i fiksiranje kulturnih i umetničkih standarda, ukusa, potrošačkih normi, javnog mnjenja.¹⁴

Kartografija kao oblik molekularnog otpora

Ne postoji „izvan“ sveta realne supsumcije društva pod (semio-) kapital. Pa ipak unutar datog fetišizovanog sveta, istim tim mehanizmima semiokapitala artikulišu se umetničke novomedijske aktivističke strategije i taktike prekida horizontalnih, participativnih mnoštava koji pružaju molekularne otpore savremenom postvarenju života. Opresivnu masmedijsku modernost zamenjuje savremena postmedijska era u kojoj subjektni asamblazi postaju samoreferentni. Molekularni otpori su mogući uz pomoć kartografskih multipliciteta¹⁵ koji su u suprotnosti sa psihoanalitičkim (Frojdovim ili Lakanovim) tretmanom.¹⁶ Proces „isceljenja“, to jest promene, ne može se razumeti kao redukcija devijantne psihe na bihejvioralne, lingvističke i psihičke norme prepoznate od strane društva. Sasvim suprotno, taj proces

9 Stephen Wright, *Dataesthetics. How to do things with data...* op. cit., 107.

10 Bure D'études, „Estetika administracije“, u: Stephen Wright, *Dataesthetics. How to do things with data...* op. cit., 168.

11 Gary Genosko, *Félix Guattari in the Age of Semiocapitalism*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012, 150.

12 Franco Bifo Berardi, *Precarious Rhapsody. Semiocapitalism & the Pathologies of Post-Alpha Generation*, London, Minor Compositions, 2009, 38.

13 Gary Genosko, *Félix Guattari in the Age of Semiocapitalism...* op.cit., 151.

14 Maurizio Lazzarato, *Immaterial Labour*, <https://roads.virginia.edu/~DRBR2/Lazzarato.pdf> (pristupljeno: 15. 01. 2023. 3: 45 PM)

15 Franco B. Berardi, Giuseppina Mecchia, Charles J. Stivale (eds.), Félix Guattari. *Thought, Friendship and Visionary Cartography* London, Palgrave Macmillan, 2008, 126.

16 Félix Guattari, *Chaosmosis: an ethico-aesthetic paradigm*, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 1995, 62.

je potencijalno moguć samo u onoj meri u kojoj šizoanaliza uspeva da prati delirijum kako bi ga učinila koherentnim i deljivim, kako bi ga otvorila prijateljstvu.

Upotreba podataka u novomedijskim umetničkim praksama obuhvata različite kartografske postupke u cilju kritičke vizuelizacije imaginarnih i materijalnih geografija, teritorija i nevidljivih, sivih zona savremene distribucije moći. Takav pristup pripada logici proizvodnje znanja i istraživanja u svetu umetnosti, budući da je kartografija u savremenim novomedijskim umetničkim praksama namenjena široj publici u specifičnom kontekstu tako što reflektuje društvene interese, kulturne prakse i političke strategije društvenih nejednakosti kao i različitih vidova eksploatacije. Kartografija operiše kao kritički sistem informacija, pa su u njenom referencijalnom polju značenja prisutni međusobno bliski termini: „kritička kartografija“, „radikalna kartografija“ i „taktička kartografija“. Taktička kartografija, prema kolektivu njujorških anonimnih umetnika:ca Instituta za primenu autonomiju (Institute of Applied Autonomy (IAA)), obuhvata kreiranje i distribuciju prostornih podataka koji intervenišu unutar sistema kontrole utičući na značenja i prakse. Na taj način taktička kartografija se (1) suprotstavlja distribuciji moći; (2) promovise društvenu pravdu; (3) ima operacionu vrednost karakterističnu za vojne planere. Prema akterima/kama IAA-a, kartografski, kritički, radikalni i taktički projekti mogu služiti strateškim planovima u pogledu mogućnosti dosezanja logističkih ciljeva. Mapa je, shodno tome, fundamentalno politički entitet koji omogućava javno prikazivanje i izlaganje (geo)političkih, socijalnih i ekonomskih mehanizama, koji ostaju nevidljivi za one koji participiraju u datom svetu. Mapa ne proizvodi „istine“ (premda se polazi od zamisli vizuelizacije faktičkog stanja neke konjunktura), već često (i) slobodne interpretacije aktera/ke, čime ona postaje permanentni dijalog koji se odvija između realnosti i imaginarnog. Kartografska slika inklinira propagandnoj funkciji, koja se sa stanovišta novomedijske umetnosti koristi u aktivističke svrhe.¹⁷ Proizvodnja mapa bazira se na fuziji između disciplina nauke, teorije, politike, novih tehnologija i umetnosti, podstičući debatu i dalja istraživanja. Od 2010. godine, ova perspektiva u novomedijskoj umetnosti postaje još snažnija sa upotrebom novih softvera i aplikacija poput Cartography 2.0.

Gatari je u više navrata zastupao tezu da naučna validnost kao preduslov potkopavanja društvene funkcionalnosti nije jedino mesto teorijskog istraživanja. Radeći na transferzalizaciji znanja, odnosno teorije, prakse i brojnih drugih režima, on predlaže postupke šizoanalitičke

kartografije i etičko-estetsku paradigmu. Šizoanalitička kartografija je praksa kolektivnog istraživanja koje uključuje oblike militantnosti i aktivizma kao uslove i tehnike subjektivacije. Iz šizoanalitičke perspektive kartografija se pojavljuje kao militantno istraživanje koje obuhvata analizu, mapiranje i vizualizaciju tokova moći, kapitala, ali i mogućnosti bega, stvarajući višestruke procese singularizacije, otpora i odbrane. Šizoanalitičke mape zanemaruju bilo kakvu esencijalizovanu potporu i koncentrišu se na sopstvenu izvedbu i otvorenost prema nepoznatom. Mapa je rizom, što znači da je reč o dimenziji eksperimentisanja, a ne traga to jest puke reprezentacije.

Danas mnogi akteri/ke u svetu umetnosti i teorije vide u postsocijalističkom, odnosno komunističkom nasleđu/sećanju potencijalnost artikulacije otpora savremenom kapitalizmu. Međutim, koncepcije progressa i modernosti odavno su već doživele kolaps koji je još postmodernizam epitomizovao, kompromitujući i samu zamisao emancipacijske društvene prakse. Komunistička levica je zaglavljena između skleroze i dogmatizma, tvrdi Gatari.¹⁸ Sećanje na komunističku i socijalističku prošlost nema realne mehanizme za borbu protiv imperije. Zato, šizoanalitička kartografija potencijalno može da otvori prostor za pojavu novih praksi subjektivacije u postmedijskoj eri, potpomognutih reapropriacijom informacijskih i komunikacijskih tehnologija: (1) unapređenjem inovativnih formi kolektivne interakcije i reinvenije demokratije; (2) resingularizacijom mediatizovanih sredstava izraza; (3) multiplikacijom 'egzistencijalnih prenosnika' do beskonačnosti, omogućavajući pristup novom.¹⁹

Za razliku od neangažovane, pluralističke, postmodernističke, decentrirane subjektivnosti, multicentrična, subjektivna autonomizacija postmedijskih operatera, prisutna u minoritarističkim aktivističko-teorijsko-umetničkim kolektivima i grupama (IAA, CAE, SHARElab, EDT, itd.) jeste militantna i transformacijska, jer pokreće urgentna pitanja koja su predmet šizoanalitičke kartografije po Gatariju: (1) nuklearno naoružanje; (2) glad; (3) nepovratnu ekološku katastrofu; (4) masmedijsko zagađenje subjektivnosti.²⁰

Zaključak

Hard i Negri su u *Imperiji* predočili da ne postoji tako nešto kao što je goli život, neko spoljašnje stanovište koje može biti pozicionirano izvan ovog polja koje dozvoljava novac; ništa ne izmiče novcu.²¹ Novomedijski radovi estetike po-

17 Cf. Philippe Rekacewicz, *Radical Cartographies: Between Science and Politics, the art of making visible what the world hides from us*. file:///Users/borjanamatejic/Downloads/10.1515_97833839460412-012.pdf (pristupljeno 15. 01. 2023. 12: 54 PM) 216.

18 Félix Guattari, *Schizoanalytic Cartographies*, London–New Delhi–New York–Sidney, Bloomsbury, 2013, 36.

19 Ibid, 42.

20 Ibidem.

21 Michael Hardt, Antonio Negri, *Imperij*, Cambridge–London, 2000, 305.

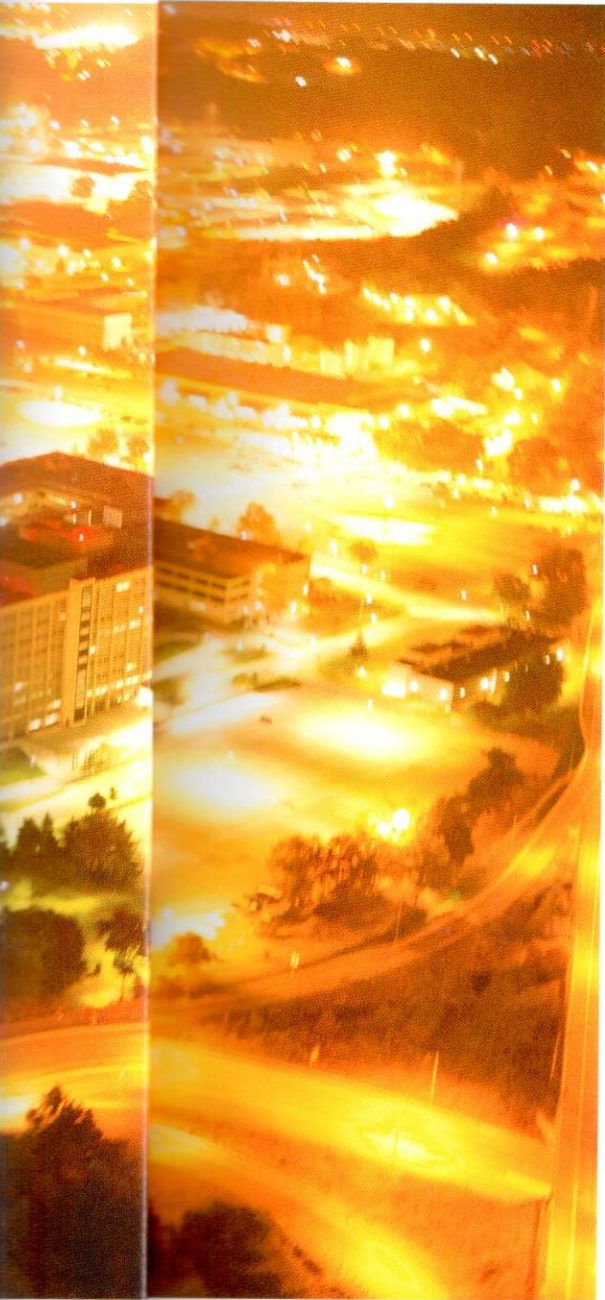

dataka demonstriraju kritiku informacijskog odnosno finansijskog kapitalizma, iako su oni proizvod same te logike. Može se reći da jedna od vodećih odlika novomedijske umetničke prakse estetike podataka leži upravo u strateškim i taktičkim, privremenim ometanjima, ili prekidima mreže moći globalnog kapitala. Kapital za Deleza može biti inventivan, fluidan i prilagodljiv, ili inherentno reaktivan, kako sugerišu Hart i Negri. Na razini reprezentacije, takvi radovi nisu reflektivni, već radije kritičko-didaktički. Akteri/ke u ovom polju rade s podacima, mapama stvarnih, kontradiktornih, eksploatatorskih kretanja kapitala, a ne sa njihovim estetizovanim prikazima. Tako da jedan mogući subverzivni i/ili diverzioni gest estetike podataka leži u remećenju napretka kapitala, i daljim militantnim

istraživanjima mogućih prekida i otpora. Akteri/ke koji se bave vizualizacijom finansijskih podataka ometaju njegove prividno legalne i naturalizovane tokove, postupcima vizuelizacije i dokumentovanja.²² Olav Veltus (Olav Velthuis) je formulisao naziv za ovu tendenciju u savremenoj umetnosti. U pitanju je *imaginarna ekonomija*,²³ koja podrazumeva komunikaciju alternativnog ekonomskog znanja posredstvom vizuelnih umetnosti. Imaginarna ekonomija je pojam koji ne opisuje samo tehnike, procese i procedure opservacije, praćenja i deskripcija sivih zona distribucije moći, već tehnika imitacije, simulacije, uvećanja i parodi-

22 Rita Raley, *Tactical Media...* op.cit., 116.

23 Olav Velthuis, *Imaginary Economics, Contemporary Artist and the World of Big Money*, Rotterdam: NAI Publishers, 2005.

-
Trevor Paglen,
National Security Agency, Ft. Meade, Maryland, 2013,
C-Print, 35 5/8 x
53 in.
Copyright:
Trevor Paglen,
Courtesy of the
Artist, Altman Siegel,
San Francisco and
Pace Gallery

je.²⁴ Estetika podataka, tako, pripada logici spekulativnih praksi koje uključuju ne samo metode vizualizacije već i kompozicije kompjuterskih i algoritamskih radova koji uslovljavaju kontrolu oblika rada umetnika/ce u pogledu ishoda. Ono što razlikuje ovu formu umetničke spekulacije (intelektualno ispitivanje) od kapitalističke spekulacije jeste u isti mah generativni i intelektualni odgovor na neograničenu cirkulaciju kapitala.

²⁴ Rita Raley, *Tactical Media...* op.cit., 117.

Literatura:

- Berardi, Bifo Franco, Giuseppina Mecchia, Charles J. Stivale (eds.), *Félix Guattari. Thought, Friendship and Visionary Cartography* London, Palgrave Macmillan, 2008.
- Berardi, Bifo Franco, *Precarious Rhapsody. Semiocapitalism & the Pathologies of Post-Alpha Generation*, London, Minor Compositions, 2009.
- Deleuze, Gilles, „Postscript on the Societies of Control“, October, Vol. 59. 1992, 3–7.
- Genosko, Gary, *Félix Guattari in the Age of Semiocapitalism*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.
- Guattari, Félix, *Chaosmosis: an Ethico-Aesthetic Paradigm*, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 1995.
- Guattari, Félix, *Schizoanalytic Cartographies*, London–New Delhi–New York–Sidney, Bloomsbury, 2013.
- Hardt, Michael, Antonio Negri, *Imperij*, Zagreb, Arkzin, 2003.
- Hobbs, Robert, *Mark Lombardi. Global Networks*. New York, Independent Curator International, 2003.
- Manovich, Lev, „How to Represent Information Society?“, in: Miltos Manetas, *Paintings from Contemporary Life*, Milan: Johan & Levi Editore, 2009.
- Raley, Rita, *Tactical Media*, London–Minneapolis, University of Minnesota Press, 2009.
- Velthuis, Olav, *Imaginary Economics, Contemporary Artist and the World of Big Money*, Rotterdam, NAI Publishers, 2005.
- Virilio, Paul, *The Information Bomb*, London–New York, Verso, 2005.
- Wright, Stephen, *Dataesthetics. How to do things with data*, Zagreb, Arkzin, 2006.

Internet izvori:

- <https://labs.rs/en/facebook-algorithmic-factory-immaterial-labour-and-data-harvesting/> (pristupljeno 13. 01. 2023. 5:53 PM)
- Manovich, Lev „The Shape of Information“ http://manovich.net/content/04-projects/045-the-shape-of-information/42_article_2005.pdf (pristupljeno: 15. 01. 2023. 15:10 PM)
- Lazzarato, Maurizio, *Immaterial Labour*, <https://xroads.virginia.edu/~DRBR2/Lazzarato.pdf> (pristupljeno: 15. 01. 2023. 3: 45 PM)
- Rekacewicz, Philippe, *Radical Cartographies: Between Science and Politics, the art of making visible what the world hides from us*. file:///Users/bojanamatejic/Downloads/10.1515_9783839460412-012.pdf (pristupljeno 29. 01. 2023. 12: 54 PM)